

Inleiding bij de film 'Disgrace'

Froukje Slijper

1 februari 2012: Louis hartloper Complex, 8 februari: Ketelhuis

De film *Disgrace* (2008) die u zo gaat zien is gebaseerd op het gelijknamige boek (1999) van John Maxwell Coetzee. Coetzee werd geboren in Kaapstad in 1940 en won de Nobelprijs voor literatuur en tweemaal de Booker Prize, waaronder die met *Disgrace* in 1999. Hoewel Coetzee aan de media weinig van zichzelf heeft prijs gegeven, weten we wel iets van hem via zijn autobiografische boeken zoals *Boyhood: Scenes from Provincial Life* (1998), *Youth* (2000), en *Summertime* (2009). Ook in *Disgrace* zien we autobiografische elementen. De hoofdfiguur, David Lurie is bijvoorbeeld Universitair docent, net als Coetzee die van 1971-2002 hoogleraar aan de universiteit van Kaapstad was.

Disgrace speelt zich af in het Zuid Afrika na de Apartheid. Toen Mandela in 1990 werd vrijgelaten en in 1994 na democratische verkiezingen werd gekozen tot president, was het land hoopvol gestemd en werd er veel verwacht van zijn Rainbow Nation: een land waarin alle groeperingen vreedzaam met elkaar zouden kunnen samenleven. Veel mensen probeerden hun racistische haat achter zich te laten en een nieuwe relatie aan te gaan met mensen die zij tot nu toe als 'de ander' hadden ervaren. In 1994 werd een commissie in het leven geroepen die de misdrijven uit het apartheidsverleden boven water moest brengen. Deze Waarheids- en Verzoeningscommissie stond onder leiding van de aartsbisschop Desmond Tutu. Daders konden strafvervolgning voorkomen als zij open en eerlijk waren.

Zuid-Afrika heeft een zeer ingewikkeld verleden. De Afrikaners zijn nog lang niet vergeten hoe hun voorouders hebben geleden in de concentratiekampen van de Britten, de zwarten en kleurlingen zijn niet vergeten hoe zij van hun grond werden verdreven en hoe hen beetje bij beetje al hun rechten én hun menselijke waardigheid werd ontnomen. Er is inmiddels een hele kleine zwarte rijke bovenlaag ontstaan die leeft zoals de blanke rijken vroeger leefden, in beveiligde afgesloten wijken. Het verschil tussen arm en rijk is echter zeer groot, en de werkeloosheid hoog.

Andrea Hill en Sylvia Poss, twee Zuid Afrikaanse psychoanalytici gaan er vanuit dat huidige trauma's en verliezen zoals die worden toegebracht door xenofobisch geweld moeilijk behandelbaar zijn, daar in de collectieve psyché van de Zuid Afrikaner er een gedeelde onbewuste fantasie is dat de schade die de Apartheid heeft toegebracht onherstelbaar is. Leven in een maatschappij waar de politieke structuur zodanig was dat er sprake is van systematisch geweld, verwaarlozing en vernedering leidt tot een reactie waarbij men zich afsluit voor de ander. Het is een afsluiten dat noodzakelijk is om de ondermijning van het zelfgevoel tegen te gaan en om pijn die de realiteit van het dagelijks leven oplevert dragelijk te maken. Er is geen ruimte om de eigen kwetsbaarheid, noch die van de ander gevoelsmatig toe te laten, daar het leven in dienst staat van overleven. Hill en Poss spreken van een verloren generatie die leeft met 'iets doods in zichzelf'. Door de afgedwongen arbeidsmigratie waarbij ouders in de thuislanden moesten gaan werken en de kinderen bij grootouders werden achtergelaten en veel ouders vaak aan AIDS overleden, moesten de kinderen zich zonder ouderlijke liefde en steun zien te redden. De onmacht om de schade te herstellen, om tot verzoening te komen zoals door de waarheidscommissies werd beoogd heeft tot terugval in oude

patronen van haat en wraak geleid waarbij de neiging ontstaat de ander de schuld te geven. Wouter Gomperts zegt het zo: de ander wordt tot groepsexemplaar gemaakt en als zodanig bezet met negatieve projecties en associaties, die transgenerationeel en sociaalhistorisch met betrekking tot die groepscategorie zijn overgeleverd en klaar liggen in het impliciete geheugensysteem.

Hoewel het doel van wraak, afweer van angst en herstel van het gekwetste zelfgevoel is, lost het niets op, het geeft vermindering van pijn, maar is onvoldoende om de angst te bezweren en behoefte aan genoegdoening te bevredigen en staat verwerking in de vorm van rouwen in de weg.

De psychoanalyticus, David de Levita zag hoe kinderen uit voormalig Joegoslavië waarvan de ouders, broers, zussen en andere familieleden vermoord waren, bezeten waren door gedachten om wraak te willen nemen op de vijand. Het viel hem op dat de kinderen heel duidelijk zeiden niet bang te zijn en niet verdrietig, en de nadruk in hun verhalen legden op 'wat de vijand hen had aangedaan'. De Levita veronderstelt dat deze heftige fantasieën een afweer zijn van rouw, van het niet kunnen verdragen van de pijn. Hoewel indoctrinatie met oorlogsideologie ook een rol zal spelen, lijken wraakfantasieën bij deze getraumatiseerde kinderen de verwerking van hun trauma's in de weg te staan.

Antjie Krog, een Zuid Afrikaanse schrijfster is van mening dat dit een typisch Westerse opvatting is die zij de cultus van het individu noemt. Afrikanen gaan volgens haar op een geheel andere wijze om met wraakgevoelens en herstel van hun zelfgevoel. In hun ethiek staat de onderlinge verbondenheid, de ubuntu op de voorgrond. Volgens het Afrikaanse bewustzijn worden we een volledig mens op het moment dat we goed zijn voor anderen, deze inzet voor anderen geeft ons een ziel. Antjie geeft het volgende voorbeeld: Cynthia Ngewu, waarvan de zoon, Christopher Piet, in 1986 door de veiligheidspolitie werd vermoord zei tegen de Waarheids- en Verzoeningscommissie toen de moordenaar van haar zoon smeekte om vergiffenis: 'Die zogenoemde verzoening... als ik het goed begrijp... als het wil zeggen dat die dader, de man die Christopher Piet heeft vermoord, als het wil zeggen dat hij weer mens wordt, deze man, zodat ik, zodat wij allemaal onze menselijkheid terugkrijgen... dan ben ik het ermee eens, dan ben ik er helemaal voor.' Cynthia Ngewu zegt Antjie gaf te kennen dat ze wist en inzag dat de moordenaar in staat was haar kind te vermoorden omdat hij elke menselijkheid had verloren, omdat hij niet meer menselijk was. Ze wist en zag in dat vergeving voor hém de mogelijkheid zou openen zijn menselijkheid te herwinnen. Ze begreep ook dat het verlies van haar zoon haar eigen menselijkheid aantastte; ze moest nu zelf met een aangetaste menselijkheid leven. Het belangrijkste was dat ze begreep dat een dader die zich door haar vergiffenis inderdaad aangezet voelde om zijn menselijkheid te herwinnen, ook voor háár de mogelijkheid zou openen om weer volledig mens te worden. Deze ongelooflijke formulering bevestigde dat een werkster zo vertrouwd kon zijn met de ubuntu – de onderlinge verbondenheid – dat ze die zo kernachtig kon verwoorden. Antjie Krog zegt: ik durf te stellen dat dit intuïtieve besef van onderlinge verbondenheid de grondslag vormde van de meeste verklaringen voor de Waarheids- en Verzoeningscommissie en dat vooral daaraan het uitblijven van wraak te danken was.

Antjie Krog sprak deze voorspelling uit in haar van der Leeuw lezing in 2006 in Groningen. In 2008 ontstonden echter xenofobische aanvallen in Zuid Afrika. Voor veel mensen werd hiermee hun vaste overtuiging dat de ander, anders is, bevestigd. Dit neemt niet weg dat de wijze hoe hiermee wordt omgegaan in Afrika anders is dan in de Westerse wereld. Naar mijn gevoel is dit een van thema's die Coetzee in Disgrace heeft willen uitbeelden.

Het thema van Psychoanalyse en Film is dit seizoen xenofobie, angst voor het vreemde. In de film is het de angst tussen blank en zwart in de maatschappij zoals die na de Apartheid is gegroeid. De hoofdfiguur in de film is David Lurie een professor literatuur, die wordt gespeeld door John Malcovich. Hij valt in ongenade als hij een relatie aangaat met één van zijn studentes, Melanie. Hij moet zich verantwoorden voor een commissie en bekend direct schuld. Als hij zich hierna terugtrekt

op de boerderij van zijn dochter Lucy, vertolkt door Jessica Haines, worden zij overvallen door drie zwarte mannen waarbij Lucy verkracht wordt. Voor de politie houdt Lucy de verkrachting verborgen, hetgeen David onbegrijpelijk vindt.

Centraal in de film staat het meningsverschil tussen vader en dochter, hoe met het trauma om te gaan. De poging tot verwerking van het trauma kan gezien worden vanuit een politiek/sociaal perspectief: het verschil tussen blank en zwart, maar ook vanuit een verschil in beleving tussen de generaties: de vader en de dochter. David wordt verteerd door haat en heeft wraakgevoelens. David vreest dat Lucy gebukt gaat onder blank schuldgevoel – alsof ze de verkrachting bijna als haar verdiende loon beschouwt voor het historische onrecht dat de zwarten is aangedaan onder de apartheid; een vorm van witte, elitaire zelfhaat. Lucy heeft hele andere gedachten en gevoelens, zij is gericht op verzoening en zich bij de situatie neerleggen, op aanpassen. Het lijkt alsof zij de Afrikaanse ethiek hanteert. Een voorbeeld van de twist tussen vader en dochter zien we in de volgende discussie. Lucy zegt: Hij is een gestoord kind en doelt hierbij op Pollux haar jonge verkrachter. David antwoordt haar met: is dat een excuus voor wat hij je heeft aangedaan? Ik vertrouw hem niet. Hij is wat wij vroeger moreel gestoord noemden. Lucy antwoordt: hij is 'a fact of life', hij verdwijnt niet zo maar, ik wil er alles aan doen om rust te hebben.

Mijn vraag aan u is: Ziet Lucy haar jonge verkrachter als het kind van de verloren generatie waar Hill en Poss het over hebben? En speelt schuldgevoel bij haar zoals David veronderstelt niet toch een rol? En gaat David uit van een opvatting over normen en waarden die stammen uit de periode van vóór de Apartheid? En wat betekent hun beider verwerkingsmechanisme voor hun gekwetste zelfgevoel? Is de aanpassing van Lucy aan de situatie zoals die is, een vernedering die haar tot nederigheid dwingt?

Toen het boek *Disgrace* in 1999 uitkwam beschuldigde de president Thabo Mbeki van het ANC Coetzee van ondergronds racisme omdat hij stereotypen tussen blank en zwart ten aanzien van seksueel geweld zou gebruiken. 'Er is niet alleen maar verkrachting in Zuid Afrika', zei hij.

Disgrace gaat om oneervolheid op diverse niveaus. *Disgrace* betekent schande, eerverlies, ongenade. David valt in ongenade op de Universiteit door zijn handelen. De vader van Melanie vindt het oneervol voor een man van Davids leeftijd en positie, om gebruik te maken van zijn macht en lust. Oneervol is ook de dood van de afgedankte verlaten honden. Er lijken dus meer oneervolle toestanden dan de verkrachting die zich tussen blank en zwart afspeelt in de film te verwijzen naar het Zuid Afrika na de Apartheid.

De film zit vol literaire symboliek. In zijn college vraagt David aan zijn studenten wat Lucifer, de 'dark angel' voor figuur is. Het vriendje van Melanie zegt: Hij doet waar hij zin in heeft, het maakt hem niet uit of het goed of slecht is, hij doet het gewoon. David antwoordt: Hij handelt niet vanuit principe, maar vanuit een impuls en de bron van zijn impulsen is voor hem duister. Lees een stukje verder zegt hij tegen zijn studenten: Zijn gekte zat niet in zijn hoofd, maar zijn hart. Een gek hart, wat is dat"?

Betekent dit dat David net als de verkrachter handelde vanuit een impuls en zichzelf hiermee niet schuldig acht?

De schuldvraag komt ook terug als David tegen Lucy zegt dat ze nu 'een leven als een hond' heeft en zij bevestigt dat. Deze uitspraak verwijst naar de slotzin uit 'Het Proces' van Kafka. David is van mening dat de honden *wezens zijn van een andere orde dan de dieren. Niet hoger, maar anders. Je moet lief voor ze zijn van uit een gevoel van generositeit, niet schuldgevoel of angst voor vergelding.* Maar Lucy is het niet met hem eens, voor haar hebben de honden een ziel. Betekent dit dat Lucy haar 'leven als een hond' niet als vernedering ziet?